

Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок XX ст.)

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні ролі дворянства в діяльності земських органів, наділених державою значними самоврядними повноваженнями. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальних принципах науковості та історизму з використанням просопографічного, проблемно-хронологічного, статистичного методів. **Наукова новизна.** Під час аналізу фактичних даних з оригінальних історичних джерел та наукової літератури з'ясовано, що держава при реформуванні місцевого врядування спиралася на управлінський досвід дворянства, на його зацікавлення розвитком соціально-економічної сфери тієї місцевості, де зосереджувалися маєтності й виробництва. Для керівництва господарськими справами потрібно було мати достатній рівень компетентності, часто професійної, знання фінансів, банківської справи. Тим більше, що земство, хоча й під контролем держави, отримало можливість формувати власні бюджети з правом витратити їх на соціально-господарські потреби: забезпечення продуктами харчування, прокладання шляхів, розвиток торгівлі, промисловості, медицини, освіти тощо. Щоб стати гласними частина дворян повернулися до своїх маєтків, залишивши військову або чиновницьку службу. Особливо це було характерним для тих регіонів, де заняття сільським господарством приносило очевидну вигоду. **Висновки.** Проаналізовані дані та явища дозволяють стверджувати, що дворяни відразу зрозуміли практичні вигоди від земської діяльності, обійняли керівні посади у земських органах влади як губерньського, так і повітового рівнів. Цьому сприяло виборче законодавство з правом одночасного посідання станових та земських посад. Головними причинами такого поєднання було намагання уникнути конфліктів між предводителями й головами земських управ, як і обмежене число компетентних дворян, здатних узяти на себе відповідальність за виконання рішень земських зібрань. Утілення соціально-економічних програм вимагало коштів, основу яких становив найбільший за розмірами земський податок, що його сплачувало дворянство, маючи чимало власності. Розбудова земствами місцевої інфраструктури об'єктивно служила інтересам широкого загалу. Попри обмеження діяльності суто господарськими справами частина дворян-гласних скористалися земською платформою, аби впливати на поліпшення політичного ладу, а також на збереження української ідентичності. Співпраця гласних різного соціального походження, об'єднаних спільною відповідальністю за становище ввіреної їм людності й території, сприяла зародженню паростків громадянського суспільства. Земства Правобережної України хоч і були засновані пізніше, однак повторювали шлях земств, діяльність яких розпочалася з 1864 р. Формуючи їхній кадровий склад, держава віддавала перевагу «росіянам», до категорії котрих відносила й «малоросійське» дворянство.

Ключові слова: дворяни, земство, «українські губернії» Російської імперії, самоврядування, місцева інфраструктура, соціальні послуги.

У другу половину дев'ятнадцятого століття Російська імперія вступала станом монархією, в якій спадкове дворянство користувалося привілеями в державно-економічному житті. Привілеї ці були своєрідним відшкодуванням за позбавлення політичних прав (котрими вже сповна послуговувалися у Західній Європі). Винятком стала хіба що можливість звернень до імператора. Ліберальні реформи прискорили трансформаційні процеси у дворянському середовищі. Одна його частина обрала нові форми господарювання у власних маєтках. Інша віддавала перевагу підприємливості та засновувала виробництва (найбільше з перероблення сільсько-господарської продукції). Ще хтось, не маючи земельних володінь та здобувши освіту, вступав на військову або чиновницьку службу. Загальна ж маса продовжувала наполягати на винятковості свого станового походження, мало дбаючи про розвиток маєтностей та й особистих здібностей. Під час реформи місцевого врядування

державна влада змусила дворянство впритул зайнятися досі занедбаним місцевим господарством.

Прагнення дотримуватися проголошеного при формуванні земських органів принципу всестановості, без достатнього фінансового, кадрового забезпечення спонукало державу залучати до самоврядування дворянство. Більшість високопосадовців дотримувалися думки, що лише земства зможуть врятувати ситуацію¹. Чимало дворян із завзяттям перейнялися новою для себе діяльністю, і якщо не очолювали зібрання та управи, то ставали гласними цих виборних органів. Значне їх число влилося до лав земських службовців, ставши відданими фахівцями місцевого господарства, що його держава передала під опіку земств.

Нижче спробуємо з'ясувати, як дворянство сприйняло запровадження земств і як поставилося до відведеного своєму стану місця; хто з дворян пішов на земську службу та чому, наскільки продуктивною вона була; як впливала їхня діяльність на формування місцевої інфраструктури, і чи не обмежувалася вона суто турботою про власну справу, раціоналізацією власних господарств? Інакше кажучи, ітиметься про чинники, які спонукали дворян ставати земськими гласними та службовцями. Адже, за великим рахунком, відтепер їхня служба набувала іншого комунікативного виміру: не імператорові, а місцевим спільнотам.

Рамки державного регулювання та регламентування

Держава, позбавляючи дворянство привілеїв, не відбирала в нього можливості віддаватися державній службі, з якою було пов'язане походження і тривале існування цього стану. У відповідності з тим, як розповсюджувалися ідеї рівноправ'я, держава не вважала дворянство єдиним служилим станом. Проте не могла ще тривалий час обійтися без нього й відразу почала залучати його до земської реформи, а потім і до земської роботи, уважаючи її державним завданням для дворянства. Тому-то повітового та губерньського предводителів дворянства було визначено, як і раніше, першими особами у своїх адміністративно-територіальних одиницях². Повітові предводителі дворянства очолили комісії, які займалися запровадженням земств, із дорученням у двомісячний термін підготуватися до виборів. Вони ж головували на з'їздах повітових землевласників та на з'їздах дрібних аграріїв, коли ті й ті вперше обирали земських гласних. Сільські виборні з'їзди відкривав мировий посередник, котрим, згідно із законом, мав бути виходець із місцевого дворянства. Ба більше, предводителі дворянства ставали без виборів головами повітових і губерньських земських зібрань. Щодо останніх, то там обов'язково головував губерньський предводитель дворянства, якщо імператор не призначав іншу особу³. Та і як же інакше, адже головування передбачало ґрунтовну орієнтацію у чинному законодавстві, дотриманні встановлених процедур. Голова зобов'язаний був спрямовувати зібрання до розгляду питань порядку денного, конкретизувати їх розв'язання та відстежувати черговість. Аби не втрачалася суть, що особливо було важливо при висловлюванні різних пропозицій, голова мав пояснювати значення тих чи інших дискутованих проблем. Якщо промовець торкався питань, котрі виходили за межі обговорюваних, то голова міг винести дворазове попередження, а вже потім і позбавити слова. Він зобов'язаний був не допускати на засідання сторонніх осіб, особливо тоді, коли останні заважали обговоренню. Голові дозволялося

¹ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О.Половцова (жовтень 1880 – травень 1881) / Упор. М.Будзар, Є.Ковальов, Д.Терещенко. – К., 2019. – С.156.

² Объединённое дворянство: Съезды уполномоченных губерньских дворяньских обществ: 1906–1916: В 3 т. – Т.1: 1906–1908 / Сост. А.П.Корелин. – Москва, 2001. – С.680, 844.

³ Настольная книга для уездных предводителів дворянства / Сост. К.Шубин-Позднеев. – Санкт-Петербург, 1902. – Т.1. – С.189–190, 339.

при постійних порушеннях регламенту та процедури закривати засідання⁴. Уміння головувати земці цінували. Були випадки, як-от у Дніпровському повіті Херсонської губернії, коли дворяни – батько та два сини Нестрови, великі місцеві землевласники, головували на засіданнях повітового зібрання майже півстоліття⁵.

Крім того, повітові предводители дворянства на правах членів зобов'язані були брати участь у губернських земських зібраннях⁶. Вони ж проводили засідання повітових оціночних комісій – того органу, від якого залежав розмір місцевого земського оподаткування. Згідно з положенням від 25 травня 1874 р., предводители дворянства очолили губернські й повітові училищні ради, котрі займалися шкільною освітою. Держава, залучаючи дворянство до місцевої влади, давала зрозуміти, що вона розраховує на цей стан, оскільки бюрократичний спосіб управління не виправдав себе та «збанкрутував»⁷. Аби дворяни стали повноправними учасниками земств, за «Положенням про губернські й повітові земські установи» від 1864 р. встановлювався майновий ценз, основним показником якого були розміри земельних маєтків. Для «українських губерній» їх відображено в таблиці⁸. Згідно з ними вказано й частку дворян серед губернських гласних.

Губернія, повіт	Розмір земельної власності (дес.)	Губернські гласні дворянського походження (%)	Губернські гласні дворянського походження (осіб)	Загальна чисельність губернських гласних
<i>Бессарабська – Аккерманський</i>	250	–	5	53
<i>Катеринославська</i>	250	78,7	48	61
<i>Полтавська</i>	200	73	73	100
<i>Таврійська – Бердянський</i>	350	44,4	1	36
<i>Ялтинський</i>	200		2	
<i>Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Сімферопольський, Перекопський, Феодосійський</i>	475		13	
<i>Харківська – Богодухівський, Валківський, Лебединський, Охтирський, Сумський, Харківський</i>	200	73,7	37	95
<i>Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський</i>	250		33	
<i>Херсонська – Херсонський, Одеський</i>	200 і 350	64,1	21	78
<i>Олександрівський, Ананьївський, Єлисаветградський, Тираспольський</i>	250		29	
<i>Чернігівська – Борзенський, Козелецький, Конотопський, Ніжинський</i>	200	61,3	11	93
<i>Глухівський, Городнянський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Остерський, Сосницький, Стародубський, Суразький, Чернігівський</i>	250		46	

⁴ Там же. – Т.2. – С.1393–1395.

⁵ *Макиєнко О.* Передмова // Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: Зб. док. / Уклад. В.Лебідь, О.Макиєнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко. – Херсон, 2015. – С.8, 587.

⁶ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.340.

⁷ Объединённое дворянство... – Т.1. – С.698.

⁸ Склад. за: Статистика выборов в земские учреждения за 1883–1886 гг. – Санкт-Петербург, 1888. – С.V–VI, XXVIII; табл.: С.134–145.

У 1890 р. знижувався земельний цenz, а вже в 1896 і 1899 рр. його норми для участі у дворянських та земських виборах було зрівняно⁹. І.Кочергін, проаналізувавши дані щодо катеринославського дворянства, дійшов висновку: реформа 1890 р. представництво дворян у земстві кардинально не змінила¹⁰. Аналогічне спостереження зробила й дослідниця харківського дворянства Н.Проць¹¹.

Думки, що дворянство переважало у виборних земських органах, дотримуються практично всі фахівці, котрі зверталися до земської тематики¹². Більшість із них уважали таке становище порушенням правової рівності. Утім держава переймалася іншим, адже їй терміново потрібно було подолати відсталість і застій у місцевому господарстві, мобілізуючи для цього землевласників-дворян, їх економічну зацікавленість і кошти. Діяльність земств фінансувалася згідно із законодавством, яким запроваджувалося справляння земських податків. Основу їх становили збори з нерухомого майна (близько 70%), найбільшими власниками котрого якраз були дворяни¹³. Та й чи могло бути по-іншому?! Для керівництва господарськими справами вимагався достатній рівень компетентності, досвід у фінансових розрахунках, банківській справі, прагматичний інтерес у розвитку краю, де розташовувалися маєтності дворян, їхні підприємства та проживали вони самі з родинами. Тим більше, що земство отримало можливість формувати власні бюджети з правом витратити їх на забезпечення «народного продовольства», прокладання шляхів, на розвиток торгівлі та промисловості, на медицину, освіту, інші локальні потреби. Правомірність переважання дворян у земствах – як більш освічених, розвинутих, із досвідом суспільного життя – обстоював, зокрема, предводитель дворянства Зміївського повіту і власник Грушівського маєтку Л.Ілляшевич (понад 1 тис. дес.)¹⁴.

Траплялися, звісно, і винятки. Так, у Кременчуцькому повітовому земстві під час виборів 1871 та 1880 рр. перевагу здобули козаки й селяни¹⁵. Але навряд чи це могло кардинально вплинути на діяльність інституції. Верховна влада прагнула, щоб представники інших станів опановували ази місцевого самоврядування та були тим важелем, який спрямовував би земства на забезпечення соціального становища повітів і губерній.

І все ж, навіть за чисельного переважання, декого з дворян не влаштував принцип всестановості й вони наполягали на поверненні порядку, заведеного ще Катериною II. Так, у 1886 р. відповідну «записку» підготував полтавець П.Капніст. Його та однодумців обурював факт участі козаків, котрі голосували і як дрібні землевласники, і як члени волосних сходів. Спроба незаконно усунути козаків від виборів

⁹ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2009. – С.198.

¹⁰ *Кочергін І.О.* Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпро, 2016. – С.245.

¹¹ *Проць Н.В.* Динамика численности и изменения в составе дворянства Харьковской губернии (XIX – начало XX вв.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: Серія «Актуальні проблеми історії України». – Вип.61(1034). – X., 2013. – С.111–118.

¹² *Кизеветтер А.А.* Местное самоуправление в России IX–XIX ст.: Исторический очерк. – Москва, 1910; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979; *Лохматова А.І.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999; *Цейтлин С.Я.* Земская реформа // История России в XIX в.: Эпоха реформ. – Москва, 2001; *Циганенко Л.Ф.* Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.). – Ізмаїл, 2009; *Кочергін І.О.* Земське самоврядування Катеринославщини (Персонологічний вимір). – Дніпропетровськ, 2011 та ін.

¹³ *Козаченко А.І.* Земські податки й повинності як складова фінансової самостійності земського самоврядування // Теорія і практика правознавства. – Вип.1(7). – X., 2015. – С.2.

¹⁴ *Илляшевич Л.В.* Краткий очерк истории харьковского дворянства. – X., 1885. – С.146.

¹⁵ *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. – Полтава, 2009. – С.22, 83.

привела до судового розбирання цього факту¹⁶. Однак положення від 1890 р. не підхопило перших кроків до всестанового земства та повертало стану традицію формування місцевих органів. Для дворян було зменшено розмір земельного цензу, засновано окреме виборче зібрання, що сприяло чисельному збільшенню їх у земстві, яке досягалося зменшенням представництва від інших категорій населення.

Площі дворянських маєтностей продовжували неухильно скорочуватися, частина їх переходила в руки селян і різночинців. Кількість дворянських цензів для участі у земських виборах зменшувалася, а втручання адміністрації – збільшувалося. До того ж Сенат 1901 р. дозволив предводителям дворянства мати у зібраннях право вирішального голосу. Це призводило до втрати серед дворянської молоді пріоритету ще донедавна престижної земської діяльності, тож вони поверталися на державну службу. Із метою приходу у земства нових людей було запропоновано зменшити виборний ценз, і цю урядову пропозицію підтримали чернігівські гласні. Великі землевласники-дворяни на знак протесту відмовлялися сплачувати земські податки. Наміри земств змусити нотаріусів не схвалювати кріпосних актів до їх виплати не дали бажаних результатів. Пропозицію ж міністра внутрішніх справ позбавляти таких дворян виборчого права земства не підтримали, побоюючись, що в такому разі вибори можуть не відбутися. Невдалою виявилася і спроба залучити до стягнення земського збору, як і державного податку, поліцію¹⁷.

Кадрові парадокси

За чинним законодавством дозволялося суміщення посад повітового предводителя дворянства й голови повітової земської управи – але як виняток, і кожного разу з дозволу імператора¹⁸. Після перших земських виборів на Харківщині 1866 р. і губерньську, і повітові земські управи очолили дворяни. Причому в Куп'янському повіті на голову управи було обрано предводителя дворянства генерал-майора І.Мечникова. Імовірно, цей колишній офіцер-картяр, програвшись у Санкт-Петербурзі, повернувся у свій маєток і прагнув земською службою позбутися звички до азартних ігор. Поручик Т.Романов, повітовий предводитель дворянства, також був 1865 р. обраний головою Охтирської земської управи¹⁹. Вони явно не виправдали сподівань, адже на наступних і дворянських, і земських виборах їх було перебрано. Тенденція одночасного обіймання посад надалі зростала. Через деякий час уже три особи поєднували посади предводителя й голови повітової управи. Серед них харківський – дійсний статський радник М.Ковалевський, охтирський – барон М. фон Раден, куп'янський – підполковник І.Телятников. Причому вони обіймали посади по кілька каденцій поспіль²⁰. Ця практика продовжилася й у діяльності князя О.Голіцина, котрого 1901 р. обрали і предводителем, і головою управи Харківського повіту.

Подібна ситуація була характерною не лише для Харківщини. У Чернігівській губернії 1890 р. відставний штабс-ротмістр граф І.Шуленбург очолював Новгород-Сіверське земство й був повітовим предводителем дворянства²¹. На Херсонщині відбулося поєднання посад навіть губерньського предводителя дворянства та голови губерньського земства, які 1865–1867 рр. обіймав дійсний статський радник

¹⁶ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802–1902: Очерки. – Т.2. – Полтава, 1907. – С.92, 102.

¹⁷ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – С.212–213.

¹⁸ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.289.

¹⁹ Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г. / Сост. Я.Голяховский. – Ч.3. – Х., 1866. – С.300, 302, 316, 333.

²⁰ Харьковский календарь на 1879 г. – Х., 1879. – С.140, 178, 180.

²¹ Календарь Черниговской губернии на 1891 г. – Чернигов, 1890. – С.261, 266.

Є.Касінов²². Херсонського губерньського предводителя дворянства Ф.Оленича-Гнененка в 1868–1871 рр. кілька разів поспіль обирали гласним як повітового, так і губерньського зібрання²³. Те саме можна сказати і про херсонського губерньського предводителя дворянства І.Белоусовича (в 1876–1877 рр.), який входив до складу повітового й губерньського земства. Великий землевласник і губерньський предводитель дворянства (в 1877–1895 рр.) І.Курис обирався гласним Одеського повітового та Херсонського губерньського земського зібрань²⁴. На завершення сюжету про херсонських губерньських предводителів згадаймо М.Сухомлинова, котрий останнім обіймав цю посаду (йдеться про 1896–1917 рр.). Одночасно він був також гласним Одеського та Херсонського губерньських земств²⁵. Із херсонських губерньських предводителів лише Г.Ерделі (в 1871–1876 рр.) не обіймав земських посад.

Поєднання станової та всестанової служби спостерігалось також і в катеринославському земстві. М.Герсеванов був одночасно повітовим предводителем і гласним. В.Карпов, предводитель дворянства Бахмутського повіту, став у 1891 р. гласним губерньського зібрання²⁶. Ба більше, тих із дворян, хто здобув повагу, авторитет і ставав впливовою людиною, обирали по кілька каденцій поспіль. Упродовж 18 років Херсонське повітове земство очолював С.Ерделі, а О.Колчанов керував Дніпровською повітовою управою понад 30 років²⁷.

Крім поєднання посад практикувалося і їх чергування. О.Заленський із 1878 р. був миргородським предводителем дворянства, а вже з 1880 р. 12 років очолюватиме губерньську земську управу. Його наступник П.Шкляревич змінив О.Заленського на посаді голови губерньської земської управи (до 1901 р.), а потім стане роменським предводителем дворянства. Представник роду спадкових полтавських дворян Л.Томара кілька разів обирався гласним Золотоніської й Полтавської губерньських управ, згодом очоливши останню. Подібні переміщення здійснював і Ф.Лизогуб, який спершу був городнянським предводителем, а потім головою Полтавської губерньської земської управи²⁸. С.Скадовський, спадковий дворянин Таврійської губернії та власник 18 тис. дес. землі, не раз обіймав посади повітового й губерньського предводителя дворянства та повітового й губерньського гласного.

Практично всі повітові або губерньські земські управи очолювали дворяни. На Харківщині лише Вовчанською управою керував 1879 р. купець Я.Попов²⁹. Головами повітових управ у Полтавській губернії 1865 р. стали винятково дворяни, а в дев'яти повітах – їх предводителі³⁰. Однією з причин такого поєднання було прагнення уникнути конфліктів між предводителем і головою земської управи, а також відсутність у повіті компетентних дворян, здатних узяти на себе виконання рішень земського зібрання.

Запропонована виборча система хоч і сприяла тому, що більшість земських гласних були дворянами, проте це не гарантувало єдності в їхньому середовищі. За конкуруючими угрупованнями в літературі традиційно закріпилися назви «партій» – помірковано-прогресивної (консервативної) та ліберальної. У Полтавському губерньському земстві в 1870-х лідером консерваторів був Л.Томара,

²² Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.534.

²³ Там само. – С.560.

²⁴ Там само. – С.527.

²⁵ Там само. – С.545.

²⁶ *Кочергін І.* Катеринославська губерньська управа в особах: Біобібліографічне видання. – Дніпро, 2019. – С.29, 72.

²⁷ *Макієнко О.* Передмова. – С.8.

²⁸ *Павловський І.Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С.108–110.

²⁹ Харьковский календарь на 1879 г. – С.157.

³⁰ *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.19.

у 1880-х рр. – ліберального крила О.Заленський. Якщо уважно придивитися, то конфлікти виникали не лише через різне розуміння призначення земств, а й на ґрунті конкуренції за владні посади, через розміри земських податків, збереження дворянських привілеїв, коло земських повноважень, спрямування коштів, а також особисте несприйняття гласними один одного³¹.

Під тиском революційних подій імператор своїм указом від 5 жовтня 1906 р.³² надав можливість обирати головами і членами управ вихідців з інших станів, але це радикально не змінило їх дворянського складу. Навіть Кременчуцьке земство сповна не скористалося таким правом³³.

Участь дворян у діяльності земств

Повноваження, що їх держава закріпила за земством, було визначено як місцеве господарювання, котре за законом мало такі головні складові: утримання й розбудова шляхів, забезпечення населення продовольством, освіта, захист здоров'я, сприяння торгівлі, промисловості та ін. Це були ті сфери соціальних потреб, з якими бюрократична держава не справлялася. Дворяни в основному позитивно оцінили створення земств як можливість впливати на розвиток місць розташування своїх маєтностей і проживання. Більшість із них були місцевими землевласниками або власниками підприємств, зацікавленими в розбудові місцевої інфраструктури. Дворянство демонструвало готовність служити на виборних посадах відповідно до традицій та настанов верховної влади, прагнучи через земства зміцнити своє становище, вразливість якого стала відчутною після ліквідації кріпацтва, а також лобюючи економічні інтереси, доводячи життєздатність власного стану. Недаремно ж великі землевласники одного з повітів Чернігівської губернії, використовуючи панівне становище, відразу опанували всі земські посади. К.Байдаковський, який повернувся до маєтку після навчання в університеті та служби, був навіть здивований такою ситуацією. А тому організував чергові вибори вже згідно із законом. За це ті, хто програли вибори, улаштували йому судове переслідування й ув'язнення³⁴.

Як відомо, земська служба на посадах гласних була добровільною та безкоштовною. Більше того, Сенат заборонив земським зібранням призначати предводителів дворянства жалування чи будь-яку іншу допомогу³⁵.

Унаслідок загального суспільного піднесення, сформованого не без участі літераторів, у середовищі частини дворян-чиновників знизився авторитет державної служби – як військової, так і цивільної, а привабливість виборної, навпаки, зросла. Дисонанс між служінням державі й конкретній спільноті вилився у протистояння бюрократичного та самоврядного земського управління. Для ілюстрації тієї категорії дворян, яка віддала перевагу земству, слід звернутися до постаті спадкового дворянина Херсонської губернії В.Андреевського, який розпочав службову кар'єру в одеському казначействі та в канцелярії бобринецького предводителя дворянства. Незважаючи на те, що мав маєток із кінським заводом, який забирав у нього багато часу, він не відмовився від виборної земської посади й прослужив понад 20 років, зокрема очолював Херсонське губернське земство. Саме В.Андреевському належать

³¹ Кочергин И.А. Тенденции внутрисловных отношений российского дворянства во второй половине XIX в. (на примере Екатеринославской губернии) // Гуманитарные науки в XXI в. – 2016. – №6. – С.48–64.

³² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 3. – Т.26. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1: 1906. – №28392.

³³ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.83.

³⁴ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – С.148.

³⁵ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.250.

слова, котрі характеризували громадський характер його служби: «Тільки той не співчуває розвитку і зростанню земства, хто не бажає блага своїй Батьківщині»³⁶. Ще один приклад. 38-річний надвірний радник Н.Штанський полишив посаду голови губернської кримінальної палати і став гласним Павлоградського земства, а згодом очолив губернську управу³⁷.

Значна частина дворян пішла на земську службу за наймом. Сенат дозволив призначати їм допомогу «за проявлену старанність», а з 1901 р. – і пенсії³⁸. Такі дворяни мали дуже незначні маєтності, або й узагалі були безземельними, тож вони знаходили джерело статків, служачи як фахівці: лікарі, фельдшери, учителі, ветеринари, інженери, архітектори, техніки, бухгалтери, статистики, страхові агенти та ін. Підраховано, що лише у Полтавському земстві за фахом на умовах контракту в 1865–1882 рр. працювали 243 особи³⁹. Залучення на контрактну службу давало можливість земствам бути гнучкими у забезпеченні себе кадрами, здатними професійно розв'язувати нагальні потреби. Через подібне подвизництво цій категорії дворян удалося зміцнити своє становище у суспільстві й таким чином сформувавши вже не становий авторитет, а фаховий. Заходами земських санітарного лікаря-гігієніста Й.Аптекмана та санітарного лікаря В.Хижнякова (сина чернігівського земця) вдалося відвернути масове поширення холери на Херсонщині. Земський санітарний лікар Є.Яковенко після курсів при Інституті інфекційних хвороб Р.Коха ініціював створення у Херсоні бактеріологічно-гігієнічної лабораторії, яка функціонувала на кошти губернського земства⁴⁰.

На земську службу пішла й та частина місцевих канцелярських працівників, які добре розумілися на діловодстві, кошторисній документації. І.Бурхановський, ставши членом Катеринославської управи, зумів налагодити її фінансові справи, унеможлививши різноманітні зловживання. Його сумлінну службу було відзначено орденами Св. Анни 3-го та Св. Володимира 4-го ступенів. За чинним законодавством це дозволяло претендувати на дворянське звання, набуття котрого суттєво посприяло обранню І.Бурхановського головою губернського земства⁴¹.

Чимало голів земських управ були зацікавлені залучати на службу у земстві за контрактами фахівців. Полтавський губернський голова управи П.Шкляревич (у 1892–1901 рр.), за свідченням очевидців, брав на роботу спеціалістів навіть попри суспільну упередженість. Він одним із перших почав залучати на земську службу жінок⁴².

За значенням та за кількістю коштів у земських бюджетах на першому місці перебувала освіта. Із нею земські діячі пов'язували піднесення культури господарювання та формування активної, ділової людини з духовними цінностями. Недаремно наприкінці ХІХ ст. заробітна плата багатьох земських учителів перевищувала оплату праці в державних початкових школах. Передбачалося не лише розширення шкільної мережі, а й збільшення числа учнів із перспективою подолання неграмотності як ганебного соціального явища. У площині освіти земські ініціативи наштовхувалися на насторожене ставлення верховної влади, яка побоювалася, що разом зі знаннями земська школа привнесе у суспільство «дух

³⁶ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.451.

³⁷ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.40–41.

³⁸ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.207.

³⁹ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.29.

⁴⁰ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.276, 289, 304, 552, 558.

⁴¹ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.59–60.

⁴² Иваненко Д.А. Записки и воспоминания: 1888–1908. – Полтава, 1909. – С.187.

інакомислення». Ось чому предводителі дворянства ставали головами повітових і губернських училищних рад, попечителями народних шкіл, «охороняючи» освіту від «згубних впливів»⁴³. Під останніми розумілися «вільнодумство» та можливі зміни морально-релігійних пріоритетів у навчально-виховній роботі, посягання на головний її атрибут – «вірнопідданство». У поширенні знань була присутня й імперська складова, адже головувати в училищних радах, як і бути їх членами, могли лише особи християнського віросповідання. Якщо предводитель дворянства виявлявся нехристиянином, то його мав замінити представник від освітнього відомства⁴⁴. У результаті школу утримувало земство, адміністративно-навчальна частина перебувала у віданні рад, а навчально-виховний процес контролював уряд. Такий розподіл обов'язків не влаштував чимало земств. У частини дворян погляд на освіту відрізнявся від урядового. Землевласник і предводитель дворянства Херсонського повіту (1868–1875 рр.) М.Карпов, який був гласним повітового й губернського земства, ще 1865 р., задовго до інших, запропонував зробити початкову освіту обов'язковою для найширших верств. Його ініціатива тоді не була прийнята через брак учителів⁴⁵. Чернігівські земці вважали, що темпи зростання початкової освіти не відповідають потребам часу. Практичною була пропозиція 1893 р. ввести до штату повітових управ посаду додаткового члена, який спеціально займався б шкільною освітою, а до губернських – експерта-педагога⁴⁶. Земства в особах своїх очільників переймалися професійно-орієнтованою освітою: підтримкою ремісничих училищ, заснуванням сільськогосподарських шкіл, а то й відкриттям вищих навчальних закладів, беручи на себе головний тягар їх утримання⁴⁷. Земські гласні дворянського походження завдяки сміливим ініціативам вирішували, як видавалося, нездійсненні справи. До таких зараховуємо пропозицію херсонського гласного дворянина П.Зеленого дозволити випускникам реальних училищ вступати на природничо-історичні відділення фізико-математичних факультетів, що дало б земствам кадри з професійними сільськогосподарськими знаннями. У 1897 р. це питання на урядовому рівні було вирішено позитивно⁴⁸. Задля конкурентоздатності в нових умовах поміщицькі господарства потребували фахівців, здатних запроваджувати передові технології та досягнення науки.

До не менш важливих справ у діяльності земств варто віднести лікарсько-санітарну справу. Земські лікарні, що відкривалися у волосних центрах, надавали професійну медичну допомогу, якої раніше селяни не мали. Через невігластво й недотримання елементарних правил гігієни спалахували смертоносні епідемії. Міста-порти одними з перших потребували допомоги, на що звернув увагу виходець із прибалтійських дворян, очільник санітарного відділу та губернської лікарні К.Гесберг, котрий у 1912 р. став головою катеринославського земства. Верхньодніпровський поміщик-дворянин І.Абаза, керівник губернського земства 1906 р., запропонував захищати лікарів в умовах поширення холери страхуванням їхнього життя⁴⁹.

На середину 1890-х рр. діяльність земств у сільськогосподарській галузі суттєво активізувалась і знайшла відображення в піднесенні культури землеробства, зокрема в підтримці селянських господарств. Можливість сповна забезпечити

⁴³ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.2. – С.595.

⁴⁴ Там же. – С.602–603.

⁴⁵ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.328, 509.

⁴⁶ *Хижняков В.М.* Воспоминания земского деятеля. – С.189.

⁴⁷ *Кочергин І.* Катеринославська губернська управа в особах. – С.63, 75, 91.

⁴⁸ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.358, 564.

⁴⁹ *Кочергин І.* Катеринославська губернська управа в особах. – С.116, 131.

населення продовольством ставала нагальною справою. Посади земських агрономів запроваджувалися в кожному повіті. Здобувши професійну освіту, вони охоче йшли служити до земств, особливо в південних губерніях, де можна було здобути досвід і навіть зробити кар'єру. Тут активно розгорталася мережа дослідних станцій, показових полів. Кредитуванням селянських господарств дієво займалися дворяни Рикові, які тривалий час перебували в керівництві Мелітопольським земством⁵⁰. Організацією поземельного кредиту для дрібних власників результативно опікувався О.Заленський⁵¹.

Зацікавлені в розвитку своїх маєтностей дворяни-земці ініціювали цілу низку заходів на підтримку власних господарств, серед яких поважне місце належало фінансово-кредитним операціям. Катеринославські землевласники П.Миклашевський, М.Герсеванов, Я.Савельєв виступили з планом заснування місцевого поземельного банку. Граф І.Стенбок-Фермор, великий землевласник Херсонської губернії (2 тис. 523 дес.), а також гласний повітового й губернського земств, замість злиття Дворянського та Селянського запропонував створити єдиний державний земельний банк. Така пропозиція виникла у зв'язку з діяльністю земських комісій, до яких звертався Селянський банк для встановлення доходності землі при купівлі її селянами в колишніх своїх поміщиків⁵². Інший гласний, О.Поль, намагався через земство добитися відтермінування за платіжками закладеного ним власного маєтку⁵³.

Актуальною виявилась і потреба законодавчого врегулювання відносин між роботодавцями та найманими працівниками, на чому зосередилися катеринославські земці в 1870-х рр. До цієї проблеми долучалося питання забезпечення роботою прибулих з інших місцевостей. Адже часто вони йшли на промислові підприємства, тоді як сільське господарство відчувало нестачу робочих рук, особливо під час збирання врожаю⁵⁴.

Земства бралися й за прокладання доріг, причому чи не завжди в інтересах торгівлі. Так, старобільський предводитель дворянства А.Штенгер ініціював будівництво шосе до залізничної станції Лисичанськ, звідки відправляли збіжжя й деревину за межі повіту⁵⁵. Колишній чиновник П.Бурачков як гласний Дніпровського повітового, а також Таврійського губернського зібрань, наполегливо відстоював надання Голій Пристані статусу вільної торгової пристані, а селу – прав містечка⁵⁶. Це сприяло б розвитку не лише місцевої, а й міжнародної торгівлі продукцією аграрної галузі.

Поміщицькі та селянські господарства потерпали від плачевного стану сухопутних і водних шляхів, тож були неабияк зацікавлені у залізницях. Однак високі тарифи боляче зачіпали інтереси виробників товарного зерна. І все ж гласні підтримували плани якнайближчого до їхніх маєтностей прокладання сталевих магістралей. Так, М.Герсеванов, щойно ставши гласним Катеринославського земства, порушив перед міністрами клопотання про гостру потребу залізничного сполучення для краю. Цю ідею підтримав О.Поль. Щоправда, довелося кілька разів їздити до північної столиці та переконувати вище чиновництво й самого Олександра II. Голова Катеринославського земства П.Янченко взявся за спорудження стаціонарного мосту через Дніпро для з'єднання Катеринослава зі Знам'янсько-Миколаївською

⁵⁰ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1911. – С.267.

⁵¹ Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892). – Полтава, 1894. – С.5.

⁵² Объединённое дворянство... – Т.1. – С.458, 494.

⁵³ Кочергин И.О. Катеринославское дворянство в условиях трансформации социальных отношений. – С.256–257.

⁵⁴ Там само. – С.260, 262.

⁵⁵ Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2015. – С.165.

⁵⁶ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.170–174, 541.

залізницею. Його наступник М.Родзянко завдяки своєму політичному авторитету та зрослим масштабам промисловості домігся будівництва двоярусного мосту як заміни Кичкаської паромної переправи⁵⁷.

Звісно, в основі багатьох заходів дворян-земців передусім лежав власний господарський інтерес, однак він служив загальному економічному піднесенню «в видах общей пользы», адже шляхами, мостами, школами, лікарнями могло користуватися все місцеве населення.

Серед дворянства були й такі, хто, віддавшись у молодості земській діяльності, поступово розчарувався в ній, не отримавши швидких результатів. Однак набутий досвід вони змогли результативно використати на державній службі. Дворянин Херсонської губернії Ф.Нікітін був і повітовим, і губернським гласним, а 1884 р. його обрали головою Херсонського земства. Школа земської діяльності в розвинутій сільськогосподарській губернії, зокрема створення інституції агрономічних наглядачів, посприяла призначенню його товаришем головноуправляючого землеробства й державних маєтностей нещодавно створеного міністерства⁵⁸. Подібним чином складалася кар'єра херсонського губернського предводителя дворянства Є.Касінова, який, з огляду на популярність земської служби, очолив губернське земство. Сучасники зауважували, що він, будучи за характером людиною неземської служби, зумів використати її як зручний трамплін для кар'єрного зростання, адже незабаром отримав призначення на посаду мінського губернатора⁵⁹.

Запровадження земств збіглося з часом формування української нації, тож чимало лідерів земського руху прагнули скористатися своєю службою для підтримання власної національної ідентичності. Завдяки діяльності О.Русова, Б.Грінченка, М.Коцюбинського школа ставала україномовною, а освітньо-культурні заходи сприяли піднесенню серед широкого загалу почуття національної гідності. Барон М.Корф як земський гласний підтримав групу вчителів (О.Волошинов, А.Грабенко та ін.), котрі звернулися до Херсонського земства, а останнє – до міністра народної освіти О.Ніколаї щодо використання української й молдавської мов у народних школах краю. І хоча це був час (1881 р.) чинності Емського указу, такий дозвіл (із певними застереженнями) вдалося отримати⁶⁰. У Катеринославській губернській земській управі (М.Родзянко) з метою удоступнення широкому загалу було перекладено та видано українською мовою маніфест від 17 жовтня 1905 р.⁶¹

Певна частина дворян, попри загальне переважання патерналістських настроїв, піднялася до рівня політичної опозиції. Чернігівський повітовий і губернський гласний І.Петрункевич скористався земською платформою й одним із перших сформулював реформи державного ладу шляхом встановлення конституційної монархії та створення загальної ради представників народу. Незабаром його підтримали полтавські, харківські земці, які приєдналися до руху за створення політичних партій. Виразником цієї категорії дворян-земців може бути й поміщик Ф.Лизогуб – чернігівський губернський предводитель дворянства (в 1895 р.), голова губернської земської управи (в 1901–1915 рр.), чия подвійна лояльність поєднувалася в рамках «українофільства» та загальноросійської партії октябристів.

Добитися змін шляхом земської діяльності, домогтися права брати участь у політичній системі держави прагнули й інші чернігівські земці, як-от В.Варзар,

⁵⁷ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.27, 47, 89.

⁵⁸ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.471.

⁵⁹ Там само. – С.534.

⁶⁰ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.345, 563.

⁶¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2014. – С.151.

М.Константинович, П.Червинський, І.Шраг. О.Ліндфорс назвав їх освіченими людьми, котрі належать до землевласників і прагнуть керувати народом на шляху його успіхів. Своє завдання вони вбачали також у захисті населення від «сваволі» державної адміністрації⁶². Земцям було властиве почуття територіального патріотизму, честолюбність, прагнення змусити центральну владу рахуватися з ними як представниками малої батьківщини. Патріотизм цих людей набував різних форм, одна з яких відносилася до збереження місцевих ландшафтів. Гласний Херсонського повітового земства К.Сербінов підготував доповідь про шкоду для сільського господарства від вивезення із Криму до Москви на продаж птахів, що стало прибутковим і навіть модним заняттям⁶³. У 1880 р. гласний Херсонського земського зібрання великий землевласник М.Агарков звернувся до міністра внутрішніх справ із пропозицією припинити експортування жита з огляду на неврожай і вичерпання власних місцевих запасів збіжжя⁶⁴.

На початку ХХ ст. з метою надання земському рухові додаткової державної й суспільної ваги зародилася дискусія щодо нових критеріїв присвоєння дворянського звання. Пропонувалося брати до уваги не лише шляхетне походження, кількість землі у власності, тривалість володіння нею, а й активну громадську та соціальну діяльність. Чернігівське губернське зібрання кілька разів обговорювало це питання. Звання спадкового дворянина пропонувалося надавати за умови тривалого проживання у краї, якщо кандидат був «культурно розвинутий», користувався авторитетом на службовій і громадській нивах, не сповідував юдаїзм. Крім того, слід було впродовж 10 років володіти нерухомістю, розмір якої відповідав майновому цензу для Чернігівщини. При подальшому обговоренні вимоги уточнювалися, зокрема йшлося про рівень освіти не нижче середньої, належність до родин із 20-річним володінням маєтностями цінністю від 30 тис. руб. Бралось також до уваги, чи стали претенденти «поважними людьми», чи набули авторитет своєю службовою, громадською діяльністю. Спеціально обумовлювалося, що часові критерії можна зменшити для голів і членів земських управ, якщо ті обіймали посади три каденції поспіль⁶⁵.

Із запровадженням у Росії конституційної монархії дворяни скористалися публічною службою у земських органах, аби взяти участь у виборах до Державної думи. Близько 90 осіб стали гласними чотирьох її скликань⁶⁶.

Дворянство Південно-Західного краю

Після повстання 1863 р. польське дворянство було обмежене у своїх правах, зокрема під заборону опинилися дворянські зібрання, а предводителів не обирали, їх призначав уряд. Лише в 1911 р. на основі закону від 14 березня у шести західних губерніях засновано земства. У документі йшлося, що вже час залучити населення до «благ» земського самоврядування, запровадженого в Росії положенням про земські установи від 12 червня 1890 р.⁶⁷ Відтепер загроза «сепаратизму» долалася в інший спосіб: внесенням суттєвих змін до виборчих процедур, запровадженням етнічного принципу формування самоврядних органів. Це призводило до того, що більшість

⁶² Див.: Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній... – С.127.

⁶³ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.198.

⁶⁴ Там само. – С.190.

⁶⁵ Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. – Чернигов, 1914. – С.75–76.

⁶⁶ Підрах. за: *Коники О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.395–432.

⁶⁷ ПСЗРИ. – Собр.З. – Т.31. – Санкт-Петербург, 1914. – Отд.І: 1911. – №34903.

у земствах мали отримати дворяни-росіяни. Євреї позбавлялися виборчого права. На виборчих зібраннях і з'їздах головували повітові предводителі дворянства або ж особи, призначені губернатором («от правительства»). На «керівних висотах» у земствах Південно-Західного краю опинилися дворяни російського походження. Станом на 1913 р. у Волинській губернії посади голів повітового зібрання, управи й одночасно повітового предводителя дворянства обіймали Б.Мезенцев (Житомирський повіт), В.Зарембо (Володимир-Волинський), А.Беляев (Луцький), В.Уваров (Новоград-Волинський), П.Борисов (Острозький), Д.Андро (Рівненський), М.Журавський (Старокостянтинів)⁶⁸. На Поділлі у чотирьох повітах предводителі дворянства відповідно до закону були головами земських зібрань та очолювали земські управи: В.Маркевич (Кам'янець-Подільський повіт), О.Савостянов (Гайсинський), М.Патон (Ушицький), Г. фон Герсдорф (Ямпільський)⁶⁹. Лише в Київській губернії практично повсюдно посади предводителя дворянства й голови земської управи обіймали різні особи, за винятком Чигиринського повіту, де ці обов'язки виконував П.Давидов, і Таращанського, де знову ж таки предводителем та головою земської управи був О.Репойто-Дубяго⁷⁰. Більшість предводителів дворянства були росіянами та українцями, а місцевими землевласниками вони стали після особистого (або батьками) придбання земель у Південно-Західному краї. На посадах їх схвалював генерал-губернатор за поданням губернаторів⁷¹. Були серед них і поляки, котрі через військову й цивільну службу відносили себе до росіян. Так, Волинську земську губернську управу очолював власник маєтку на Овруччині В.Дверницький⁷².

Дворянство Південно-Західного краю активно скористалося самоврядним принципом земських органів влади для розвитку місцевого господарства, повторюючи шлях лівобережних та південних земель. Утім тут досить часто земські очільники брали на себе відповідальність за провадження політики російщення краю, стаючи діяльними членами Київського клубу російських націоналістів. Серед них М.Можайський (голова Брацлавської повітової земської управи в 1911–1912 рр., камергер двору та власник 3 тис. 400 дес.), В.Демченко (очільник Київської повітової земської управи в 1911 р., шляховий інженер, власник 2 тис. 650 дес. і 6 кам'яних будинків у Києві), І.Рева (гласний та голова Липовецької земської управи з 1911 р., власник 174 дес. при с. Феліксівка)⁷³, К.Григорович-Барський (керівник Радомишльської земської управи, земле- й домовласник, утримувач київської книгарні свого імені)⁷⁴.

Завдяки земській діяльності 24 гласних дворянського походження від губерній Південно-Західного краю стали депутатами Державної думи IV скликання⁷⁵.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що держава, роблячи ставку на участь дворян у земствах, не помилилася. Та і як же інакше, адже для керівництва господарськими справами потрібно було мати достатній рівень компетентності, нерідко вузько-професійної, розуміння місцевої специфіки, досвід у фінансах і банківській справі,

⁶⁸ Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С.717, 789, 842, 878.

⁶⁹ Там же. – С.917, 983, 1056, 1066.

⁷⁰ Там же. – С.593, 651.

⁷¹ Див. докл.: Шандра В.С. Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.27. – К., 2017. – С.7–24.

⁷² Весь Юго-Западный край. – С.666.

⁷³ Там же. – С.559.

⁷⁴ Там же. – С.560.

⁷⁵ Підрах. за: Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – С.395–432.

прагматичну зацікавленість у розвитку краю, де розташовувалися маєтності дворян, їхні підприємства та проживали вони самі з родинами. Тим більше, що земства (під контролем держави) отримали можливість формувати власні бюджети з правом витрачати їх на соціально-господарські потреби, у тому числі забезпечення продовольством, на шляхово-транспортні питання, розвиток торгівлі, промисловості, медицини, освіти, інші локальні послуги. Щоб стати гласними частина дворян повернулися до своїх маєтків, полишивши військову й чиновницьку службу. Таке повернення особливо було характерним для тих регіонів, де заняття сільським господарством приносило очевидну вигоду. Дворяни відразу обійняли керівні посади у земських органах влади як губерньського, так і повітового рівнів. Цьому сприяло виборче законодавство з правом дворян поєднувати станові й земські «пости». Однією з причин такого поєднання було намагання уникнути конфліктів між предводителем та головою земської управи, як і відсутність у повіті компетентних дворян, здатних узяти на себе відповідальність за виконання рішень земських зібрань. Ухвалюючи рішення про розбудову транспортних комунікацій, надання населенню можливостей здобути освіту, скористатися медичною допомогою, агрономічними й ветеринарними послугами дворяни прагматично враховували потреби своїх господарств. Утілення соціально-економічних програм вимагало коштів, основу яких становив найбільший за розмірами земський податок, що його сплачувало дворянство, володіючи значною кількістю власності. На земську службу за контрактом пішла та частина дворян, які здобули професійну освіту й могли вирішувати нагальні потреби. Через таке подвизництво цій категорії дворян удалося зміцнити власне становище у суспільстві, сформувавши таким чином уже не становий авторитет, а фаховий. Розбудова земствами місцевої інфраструктури об'єктивно служила інтересам широкого загалу населення. Попри обмеження діяльності соціально-господарськими справами частина дворян-гласних скористалися земськими органами, аби вплинути на зміни політичного ладу, а також на збереження української ідентичності. Співпраця гласних різного соціального походження, об'єднаних спільною відповідальністю за ввірене їм населення й території, сприяла зародженню паростків громадянського суспільства. Земства Правобережної України, хоч і були засновані пізніше, однак повторювали шлях інституцій, діяльність яких розпочалася з 1864 р. Формуючи кадровий склад, держава віддавала перевагу етнічним росіянам, до категорії яких відносилося й «малоросійське» дворянство, котре отримало додаткове завдання займатися російцями краю.

REFERENCES

1. Hyrych, I. [2014]. *Ukrainski intelektuali i politychna okremishnist (sередyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
2. Ivanova, N.A., Zheltova, V.P. [2009]. *Soslovnoe obshchestvo Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
3. Kozachenko, A.I. [2009]. *Zemske samovriaduvannia v Poltavskii hubernii (1864–1920 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia*. Poltava. [in Ukrainian].
4. Kozachenko, A.I. [2015]. Zemski podatky i povynnosti yak skladova finansovoi samostiinosti zemskoho samovriaduvannia. *Teoriia i praktyka samovriaduvannia*, 1(7), 1–10. [in Ukrainian].
5. Konyk, O.O. [2013]. *Deputaty derzhavnoi dумы Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddnyprianskoi Ukrainy (1906–1917 rr.)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Kochergin, I.A. [2016]. Tendentsii vnutrisoslovnykh otnoshenij rossijskogo dvorjanstva vo vtoroj polovine XIX v. (na primere Ekaterinoslavskoj gubernii). *Gumanitarnye nauki v XXI veke*, 6, 48–64. [in Russian].
7. Kocherhin, I.O. [2019]. *Katerynoslavska hubernska uprava v osobakh: Biobibliografichne vydannia*. Dnipro. [in Ukrainian].
8. Kocherhin, I.O. [2016]. *Katerynoslavske dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsialnykh vidnosyn (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): Dys. ... d-ra ist. nauk*. Dnipro. [in Ukrainian].
9. Kocherhin, I.O. [2011]. *Zemske samovriaduvannia Katerynoslavshchyny (Personolohichni vymiry)*. Dnipropetrovsk: Herda. [in Ukrainian].

10. Lokhmatova, A.I. (1999). *Katerynoslavskoe zemstvo*. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
11. Makiienko, O. (2015). *Peredmovna. Diialnist zemskykh ustanov na Khersonshchyni: 1865–1920*. Zb. dok. Kherson. [in Ukrainian].
12. Prots, N.V. (2015). *Dvorianstvo Kharkivskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Dys. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Prots, N.V. (2013). *Dinamika chislnosti i izmeneniya v sostave dvorjanstva Kharkovskoi gubernii (XIX – nachalo XX vv.)*. *Visnik Natsionalnoho tekhnichnoho universitetu «KhPI»*: Ser. "Aktualni problemy istorii Ukrainy", 61(1034), 111–118. Kharkiv. [in Russian].
14. Tseitlin, S. (2001). *Zemskaja reforma. Istorija Rossii v XIX v.: Epokha reform, 182–233*. Moskva: Tsentrpoligraf. [in Russian].
15. Tsyhanenko, L.F. (2009). *Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII – 1917 r.)*. Izmail. [in Ukrainian].
16. Shandra, V.S. (2017). *Dvorianski ustanovy Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosiiskoi imperii: formuvannia kadrovoho skladu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 27, 7–24. [in Ukrainian].

Valentyna Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19 – Early 20 Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

The Nobility of "Ukrainian Provinces" of Russian Empire in Zemstvo Self-Government (1860s – Beginning of the Twentieth Century)

Abstract. The purpose of this article is to clarify the role of the nobility in the activities of zemstvo bodies endowed by the state with a significant self-governing power. **The research methodology** is based on the general principles of science and historicism using prosopographic, problem-chronological and statistical methods. **Scientific novelty.** An analysis of factual data from original historical sources and scientific literature revealed that the state, in reforming local government, relied on the managerial experience of the nobility and its interest in the development of the socio-economic sphere of the area where their estates and production were concentrated. That for the management of economic affairs it was necessary to have a sufficient level of professional competence, knowledge of financial and banking affairs. Moreover, zemstvo, although under state control, was able to form its own budgets with the right to spend it on socio-economic needs: food supply, road construction, trade and industry, medicine, education and other social services. To become public, some of the nobles returned to their estates and left the military and bureaucratic service. Such return was typical of those regions where farming brought obvious benefits. **Conclusions.** The analyzed data and phenomena allow us to state that the nobles immediately understood the practical benefits of zemstvo activity and took leading positions in zemstvo authorities at both the provincial and county levels. This was facilitated by the electoral legislation with the right to simultaneously holding of estates and zemstvo leadership positions. The main reasons for this combination were attempts to avoid conflicts between the leaders and heads of zemstvo administrations, as well as the limited number of competent nobles who could take responsibility for implementing the decisions of county assemblies. When deciding on the development of roads, providing the population with opportunities for education, medical care, agronomic and veterinary services, the nobles pragmatically took into account the needs of their farmsteads. The implementation of socio-economic programs required funds, the basis of which was the largest zemstvo tax paid by the nobility, owning the largest amount of property. The development of local infrastructure by zemstvo nobilities objectively served the interests of the general public. Despite the restrictions on economic activities, some nobles used the zemstvo platform to influence the improvement of the political system, as well as the preservation of Ukrainian identity. The cooperation of nobles of different social backgrounds, united by a shared responsibility for the situation of the people and territory entrusted to them, contributed to the emergence of civil society. Although the zemstvos of the Right Bank Ukraine were founded later, they repeated the path of zemstvos, the activity of which began in 1864. Forming their personnel, the state preferred ethnic Russians, to the category of which the Little Russian nobility also belonged. As a result, they received additional powers to deal with the Russification of the region.

Keywords: nobles, zemstvo, "Ukrainian provinces" of Russian Empire, self-government, local infrastructure, social services.